

Quranic and Narrative Solutions for Balancing Exclusion with the Concept of Tolerance in Multicultural Societies

Ali Ghazanfari *

Associate Professor, Department of Qur'anic
Sciences and Hadith, University of Quranic
Sciences and Islamic Studies, Tehran, Iran

Maryam Hosseini

Level Four Comparative Interpretation Student,
Kosar Islamic Science Education Complex, Tehran,
Iran

Abstract

One of the teachings of Islam is "excommunication," which means hostility towards the enemies of God and the people of falsehood, which, as a fundamental pillar of faith, shapes the religious identity of Muslims and has a special place in the Islamic belief system. On the other hand, Islam emphasizes "tolerance", which means tolerance and respect for different beliefs and flexibility in interacting with others. Any misunderstanding of these concepts, especially in societies that enjoy cultural, religious, and ethnic diversity, can cause irreparable harm. Among these problems are social violence and the disruption of social cohesion. In such a situation, how can one act in a way that tolerates the beliefs of opponents while maintaining the doctrine of "excommunication"? What solutions do the Quran and narrations offer for creating a balance between these concepts in multicultural societies? This research seeks to answer these questions using an analytical-descriptive method based on the method of analyzing the content of verses and narrations. The achievement of this research shows that there are appropriate practical solutions in the teachings of the Quran and narrations to establish this balance. It seems that the correct understanding of these concepts, along with explaining the position, relationship, and scope of each, humanitarianism, good

*Corresponding Author: ghazanfari@quran.ac.ir

How to Cite: Ghazanfari, A., Hosseini, M. (2025). Quranic and Narrative Solutions for Balancing Exclusion with the Concept of Tolerance in Multicultural Societies. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 6 (10). 377-412. DOI: 10.22054/jcst.2025.86883.1239

debate, respect for the beliefs of enemies, acceptance of diversity and differences, observance of the rights of others, etc., are among the effective solutions in creating social unity.

Extended Abstract

In the twenty-first century, human societies have been confronted with a pervasive phenomenon known as globalization, which has consequently led to the emergence and expansion of multicultural societies. While cultural diversity has served as a source of dynamism in such contexts, it has simultaneously generated numerous challenges.

It should be noted that the abandonment of the principle of "protection and exclusion" is one of the calamities of Islamic societies. Enemies have tried to portray the relationship between Muslims and non-Muslims as cordial and the relationship between Muslims as hostile under various pretexts, and have spent huge amounts of money to achieve these goals. One of the significant predicaments within Islamic societies is the marginalization of the principle of *tawallā wa tabarrā* (affiliation and disavowal). Adversaries have striven, under various pretexts, to portray relations between Muslims and non-Muslims as intimate while depicting intra-Muslim relations as hostile, investing heavily to achieve these objectives.

It appears that the only viable path for mitigating the detrimental repercussions of these phenomena is through recourse to Islamic teachings such as peace and forbearance, and prioritizing them over notions such as *tabarrā* and withdrawal. The concept of "tolerance" means respect for different beliefs and flexibility in dealing with them, and it will be a beginning for peaceful coexistence and the creation of a peaceful and dynamic society that is not subject to ideological monopolization and that, while preserving the principles, is based on commonalities. Forbearance entails respect for divergent beliefs and flexibility in dealing with others; it forms the foundation of peaceful coexistence and the establishment of a calm and dynamic society free from ideological exclusivism, built upon shared principles while safeguarding essential tenets. At the same time, one of the central doctrines of Islam is *tabarrā*—enmity toward the adversaries of God and falsehood—which constitutes a cornerstone of faith and shapes the religious identity of Muslims, occupying a privileged position in Islamic theology. However, this is only one dimension. On the other hand, Islam strongly emphasizes forbearance, understood as tolerance, respect for different beliefs, and flexibility in interaction. Any

misinterpretation of these concepts, particularly in societies characterized by cultural, religious, and ethnic plurality, can produce irreparable harm, trigger social violence, and ultimately undermine social cohesion.

This study, conducted through a descriptive-analytical approach and content analysis of Qur'ānic verses and traditions, seeks to address these very questions. For this purpose, the terms *mudārā* (forbearance) and *tabarrā* (disavowal) were examined lexically. The findings show that *mudārā* derives either from *darī*, denoting knowledge obtained through unconventional means, or from *darā*, meaning "to eliminate or repel". Thus, when derived from *darī*, it implies winning over opponents through gentleness and kindness; when derived from *darā*, it signifies dispelling hostility through compassion. Ultimately, *mudārā* means adopting leniency in speech and conduct, enduring differences and difficulties in relations, without implying weakness or submission. By contrast, *tabarrā* signifies renunciation and distancing, motivated by detestation of what is deemed blameworthy. Technically, it refers to disassociation from the enemies of God and the adversaries of the saints of religion, a stance clearly emphasized in the Qur'ān and traditions. The Qur'ān highlights disavowal of polytheism and the Prophet's declaration of innocence toward his opponents.

The term multiculturalism denotes a structure composed of diverse cultural groups in which plurality is recognized and differences are positively embraced. It must be acknowledged, however, that most societies are not ethnically or culturally homogeneous, and divergent beliefs often engender disharmony, leaving such societies vulnerable. In addition to defining the key terms, the relationship between *mudārā* and *tabarrā* required clarification, as this has profound implications for shaping future approaches. For this reason, the researcher has explained this relationship. Accordingly, the study demonstrates that proper understanding of these concepts, along with an accurate delineation of their scope and interrelationship, constitutes the main factor in dispelling discord within culturally plural societies. After lexical analysis and conceptual clarification, Qur'ānic and prophetic strategies are explored, which occupy a substantial portion of religious sources. These include: philanthropy, respect for others' beliefs, protection of rights, noble character, patience in facing hostility, adaptability and kindness, acceptance of diversity, consultation and cooperation, pursuit of unity and brotherhood, peacemaking and

reconciliation, engaging in fair argumentation, justice and equity, forgiveness, leniency, and clemency.

It is crucial to note that the Qur'ān acknowledges only God Almighty as the absolute guardian (walī). This fundamental principle, inferred from Qur'ān 42:9 9 of Surah Ash-Shura, ensures that all individuals recognize themselves under a single divine authority, thereby fostering unity and equality. Regarding this, the Qur'ān states that benevolence and justice toward those who do not fight against Muslims in religion are permissible, while prohibition applies solely to those who wage religious warfare; forging alliances with such adversaries is condemned as injustice (Qur'ān 60:8–9). God says about this issue in the Quran: There is no obstacle to doing good and justice to those who do not fight you in religion, but it is forbidden to do so to those who fight you in religion, and whoever establishes relations with them is a wrongdoer and a tyrant. Similarly, Imam 'Alī (a) declared: "People are of two kinds: either your brothers in faith or your equals in humanity. The term "people like you" implies that there is another principle called tolerance in human societies, especially Islamic societies. The expression equals in humanity implies the existence of another principle—mudārā—within human societies, especially Islamic ones, that should not be neglected. Social balance and harmony depend on its observance.

The findings of this research indicate that Islam offers a significant body of guidance concerning the seemingly contradictory notions of tabarrā and mudārā, referred to here as Qur'ānic and traditional strategies. Commitment to these strategies, due to their practical and realistic orientation, ensures equilibrium between the two concepts. Consequently, there exists no inherent contradiction between them. Furthermore, the study proposes multiple practical solutions for reconciling these notions, each contributing effectively to reducing tensions and promoting social unity and vitality.

Keywords: Excommunication, tolerance, multicultural societies, peaceful coexistence.

راهکارهای قرآنی و روایی ایجاد تعادل بین تبری با مفهوم مدارا در جوامع چند فرهنگی

دانشیار گروه آموزشی علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم و معارف قرآن تهران،
ایران

علی غضنفری *

دانش پژوه سطح ۴، رشته تفسیر تطبیقی، مؤسسه آموزش علوم اسلامی کوثر،
تهران، ایران

مریم حسینی

چکیده

یکی از آموزه‌های اسلام «تبری» یعنی دشمنی با دشمنان خدا و اهل باطل است که به عنوان رکن اساسی ایمان، هویت دینی مسلمانان را شکل می‌دهد و در منظومه اعتقادی اسلام از جایگاهی ویژه برخوردار است. از سوی دیگر در اسلام بر «مدارا» به معنای تحمل و احترام به عقاید گوناگون و انعطاف‌پذیری در تعامل با دیگران تأکید شده است. هرگونه سوءبرداشت از این مفاهیم به‌ویژه در جوامعی که از تکثر فرهنگی، دینی و قومی برخوردار هستند می‌تواند آسیب‌های جبران‌ناپذیری را در بر داشته باشد. ازجمله این مشکلات می‌توان به خشونت‌های اجتماعی و همچنین مخدوش شدن انسجام اجتماعی اشاره کرد. در چنین موقعیتی چگونه می‌توان با حفظ آموزه «تبری» به گونه‌ای عمل کرد که عقاید مخالفان را تاب آورد؟ قرآن و روایات چه راهکارهایی برای ایجاد تعادل میان این مفاهیم در جوامع چند فرهنگی ارائه می‌دهند؟ این پژوهش به روش تحلیلی - توصیفی و مبتنی بر روش تحلیل محتوای آیات و روایات در پی پاسخ به همین سؤالات است. دستاورد این پژوهش نشان می‌دهد در آموزه‌های قرآنی و روایی راهکارهای کاربردی مناسبی، برای برقراری این توازن وجود دارد. به نظر می‌رسد شناخت صحیح این مفاهیم به همراه تبیین جایگاه و رابطه و محدوده هر یک، بشردوستی، جدال احسن، احترام به عقاید دشمنان، پذیرش تنوع و اختلاف، رعایت حقوق دیگران و... ازجمله راهکارهای مؤثر در ایجاد وحدت اجتماعی باشد.

کلیدواژه‌ها: تبری، مدارا، جوامع چند فرهنگی، همزیستی مسالمت‌آمیز.

مقدمه

در قرن بیست و یکم، جوامع بشری در معرض پدیده‌ای فراگیر و تحول‌آفرین به نام «جهانی‌شدن» قرار گرفته‌اند. یکی از پیامدهای آن، شکل‌گیری و گسترش «جوامع چند فرهنگی» است، جوامعی که در آن‌ها گروه‌های مختلف با فرهنگ‌ها، مذاهب و ارزش‌های متفاوت در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند. این تنوع فرهنگی، اگرچه می‌تواند منشأ پویایی باشد، اما مشکلاتی را نیز به همراه دارد که نیازمند تدبیر است.

از طرفی، آموزه‌های دینی نیز نقش مهمی در شکل‌دهی ارزش‌ها و رفتارهای افراد ایفا می‌کند و این امر در جهان اسلام، از اهمیت بیشتری برخوردار است، زیرا آموزه‌های اسلامی، علاوه بر دعوت به صلح و مدارا، بر مفاهیمی همچون «تبری» به معنای دوری جستن از دشمنان خدا نیز تأکید داشته که در شکل‌دهی هویت دینی مسلمانان نقش دارد. از سوی دیگر، مفهوم «مدارا» نیز بر احترام به عقاید مختلف و انعطاف‌پذیری در برخورد با دیگران تأکید دارد و از شروط لازم برای همزیستی مسالمت‌آمیز و ایجاد یک جامعه آرام و پویا به شمار می‌رود؛ بنابراین این سؤال مطرح می‌شود که چگونه می‌توان بین این دو مفهوم به ظاهر متضاد، در جوامع چند فرهنگی امروزی تعادل برقرار کرد؟ تعادلی که بسیار ضروری به نظر می‌رسد. این پژوهش با استناد به آیات و روایات، به دنبال یافتن راهکارهای کاربردی برای ایجاد تعادل بین این مفاهیم در چنین جوامعی است. هدف، ارائه تفسیری متوازن از آموزه‌های اسلامی است که در عین پایبندی به ارزش‌های دینی، با اصول مدارا سازگار بوده و به تقویت وحدت اجتماعی در جوامع متنوع کمک نماید.

پژوهش‌هایی که در این راستا انجام شده، عبارت‌اند از: مقاله علیرضا مؤدب، در سال ۱۳۹۶ با عنوان «وحدت در پرتو تولی و تبری» که دغدغه نویسنده بازنگری در دو مفهوم تولی و تبری به منظور رسیدن به وحدت و جلوگیری از تفرقه میان پیروان حضرت امیر (ع) و شیعیان بوده است. مقاله محمدرضا ابراهیم نژاد در سال ۱۳۹۳ با عنوان «بررسی تولی و تبری در اسلام و مهجوریت آن در امت اسلامی» که دغدغه

نویسنده بررسی عوامل مهجوریت تولی و تبری و رفع آن بوده و پابندی به آن را احیای حکومت اسلامی می‌داند. مقاله عبدالله جوادی آملی در سال ۱۳۸۷ با عنوان «فلسفه تولی و تبری از نگاه قرآن و روایات» نویسنده دغدغه دارد که تولی و تبری را اساس اسلام دانسته و پابندی به آن را موجب کمال و نتیجه آن را انسجام اجتماعی و مصونیت از صدمات دشمنان می‌داند. همچنین پژوهش علی پناهی و رسول رضوی در سال ۱۳۹۸ با عنوان «بررسی تقابل و جایگاه آموزه‌های مدارا و تبری با تکیه بر آیات و روایات» که دغدغه نویسنده این است که بفهماند برخلاف فهم ابتدایی، دو مفهوم تبری و مدارا با هم مخالف نیستند و هر دو مکمل هم هستند؛ و پژوهش حسین فرزانه پور و محمد بخشایی زاده در سال ۱۳۹۰ با عنوان «تساهل و مدارا در قرآن» نویسنده در این پژوهش به دنبال بیان مبانی و اصول تساهل و مدارا و نحوه برخورد با دیگران از جمله اقلیت‌های دینی و نژادی است و آن را یکی از مأموریت‌های پیامبران معرفی می‌کند.

بررسی تحقیقات موجود نشان می‌دهد که در بررسی موضوع تبری و مدارا، بیشتر به تفسیر این مفاهیم، بررسی مبانی و تبیین نقش آن‌ها در شکل‌دهی هویت دینی مسلمانان و همزیستی مسالمت‌آمیز پرداخته‌اند. بسیاری از مطالعات، این مفاهیم را ذاتاً متضاد در نظر گرفته و بر ضرورت کنار گذاشتن یکی از این دو در جوامع چند فرهنگی تأکید کرده‌اند. در مقابل، برخی دیگر، با ارائه تفسیری خاص از تبری، تلاش کرده‌اند تا این مفهوم را با اصول مدارا سازگار نشان دهند. با این وجود، هنوز خلأ جدی در زمینه ارائه راهکارهای عملی و کاربردی، مبتنی بر آموزه‌های قرآن و روایات، برای ایجاد تعادل بین این مفاهیم وجود دارد. این مقاله باهدف پر کردن این خلأ، به بررسی و استخراج راهکارهای قرآنی و روایی برای ایجاد تعادل بین تبری و مدارا در جوامع چند فرهنگی می‌پردازد. روش تحقیق در این پژوهش از نوع تحلیلی-توصیفی و مبتنی بر تحلیل محتوای آیات و روایات است. در ساختار این مقاله به تبیین مفاهیم کلیدی، بررسی رابطه تبری با مدارا، ارائه راهکارها و درنهایت، تأثیر این تعادل در وحدت اجتماعی پرداخته شده است.

۱- تبیین مفاهیم کلیدی

قبل از ورود به بحثِ راهکارهای ایجاد تعادل بین تبری و مدارا، لازم است ابتدا به تبیین مفاهیم کلیدی «تبری» و «مدارا» پرداخته شود تا در تحلیل مطالب اشتباه نشود.

۱-۱- تبری: «تبری» به معنای بیزاری جستن و دوری کردن آمده است. (فیومی، ۱۴۱۴ ق، ۴۷/۲) هرگاه انسان از کسی یا چیزی به خاطر مذموم بودن آن دوری کند و فاصله بگیرد را تبری می گویند. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ۱۲۱) بنابراین تنفر، عامل اصلی دوری جستن است. (موسوی همدانی، ۱۳۶۶ ش، ۲۲۶/۹)

تبری یا برائت به معنای دوری جستن از دشمنان خدا و دشمنان اولیای دین است؛ که در قرآن و روایات جایگاه آن به خوبی تبیین شده است؛ در اهمیت آن همین بس که از شرایط ایمان بلکه داخل در ایمان بلکه حقیقت ایمان مسئله تولی و تبری است. (توبه/۹۶ و بقره/۹۲) (طیب، ۱۳۷۸ ش، ۲۹۶/۶) و هنگام ترتیب آثار محبت و عداوت در خارج، به عنوان فروع دین اسلام مشروعیت پیدا می کند. در قرآن، تبری از شرک و اظهار برائت پیامبر اکرم (ص) از مخالفان خود مورد تأکید قرار گرفته است. تبری به معنای جدا کردن حدودمرز خود از دشمنان خدا و روی گردانی از عهد و پیمان با مشرکان و کفار است (حسینی دشتی، ۵۵۲).

۱-۲- مدارا: مدارا از ریشه «دری» یا «درا» به دانسته هایی که از راه غیرمعارف حاصل می شود گویند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ۱۶۸) برای صید آهو با حيله و نیرنگ از همین لفظ استعمال می شود. (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ۲۵۵/۱۴) و از ریشه «درا» به معنای «از بین بردن و دفع کردن» به کار می رود. (جوهری، ۱۴۰۴ ق، ۴۸/۱) بنابراین واژه «مدارا» هرگاه از ریشه «دری» باشد یعنی مخالف را با رفتار ملایم و ملاطفت آمیز بتوان با خود همراه کرد؛ و هرگاه از «درا» باشد یعنی به واسطه ملاطفت می توان دشمنی او را از بین برد. (ابن منظور، همان) و درنهایت «مدارا» به معنای با دیگران در رفتار و گفتار نرمش ورزیدن و تحمل برخی از اختلاف ها و ناملایمات در روابط است (معین، ۱۳۶۴، ۱۰۶۸/۲).

برخی از واژه‌ها با کلمه مدارا مترادف هستند مانند واژه تساهل و تسامح که به معنای آسان شدن و آسان کردن بکار می‌روند. سَاهَلَهُ آسانی کرد به او. تَسَاهَلُوا یکدیگر را آسانی کردند. (زمخشری، ۱۳۸۶ ش، ۱۸۶) تسامح نیز با همدیگر آسانی کردن است. (صفی‌پور، ۱۳۸۸ ش، ۵۸۲) بنابراین برای تساهل در لغت می‌توان معانی همچون سهل و آسان گرفتن، تحمل ورزیدن، به نرمی رفتار کردن، سعه صدر داشتن نسبت به عقاید مخالف را برشمرد. با این توضیح تساهل در اصطلاح به این معنا است که انسان‌ها به منظور برقراری روابط سالم با دیگران باید به اختلاف سلیقه و عقاید یکدیگر احترام بگذارند و آن را به رسمیت بشناسد.

۳-۱- جامعه چند فرهنگی

واژه «جامعه» به مجموعه‌ای از افراد اطلاق می‌شود که در محیطی مشترک زیست می‌کنند و در نتیجه‌ی تعاملات روزمره، نوعی حس تعلق، منافع مشترک میان آن‌ها شکل می‌گیرد. چنین بستری زمینه‌ساز بروز و تداخل هویت‌های گوناگون قومی، زبانی، نژادی و فرهنگی است.

ترکیب «چند فرهنگی» از دو بخش «چند» به معنای تكثر و «فرهنگ» به عنوان محتوای معنایی تشکیل شده است. در تبیین این مفهوم، دو رویکرد عمده وجود دارد: دیدگاه حداقلی که تكثر فرهنگی را واقعیتی انکارناپذیر و فاقد بار ارزشی می‌داند و دیدگاه حداکثری که علاوه بر پذیرش تكثر، آن را امری مطلوب تلقی کرده و برای فرهنگ‌ها ارزش برابر قائل است. (بهشتی، ۱۳۸۳، ۴۳)

«فرهنگ» در این ترکیب، به مجموعه‌ای پیچیده از باورها، ارزش‌ها و الگوهای رفتاری اطلاق می‌شود که چارچوب معنایی زندگی را برای اعضای یک گروه فراهم می‌کند. هرچند فرهنگ در ذات خود مفهومی منسجم است، پیشوند «چند» دلالت بر تنوع درون‌ساختاری آن دارد که در نگاه نخست می‌تواند نوعی تعارض مفهومی ایجاد کند (کیت نش، ۱۳۸۲، ۲۲۲).

با این حال، برخی از نظریه پردازان، جامعه چند فرهنگی را ساختاری متشکل از

گروه‌های فرهنگی مختلف می‌دانند که در آن تنوع به رسمیت شناخته شده و تفاوت‌ها با رویکردی مثبت پذیرفته می‌شوند؛ اما باید توجه داشت که چند فرهنگی بودن، فی‌نفسه ارزشی ندارد و تنها بیانگر زیست مشترک فرهنگ‌های متنوع در چارچوب یک جامعه واحد است (کاتک، ۱۳۸۶، ۸۷۲).

بنابراین اکثر جوامع به لحاظ قومی _ فرهنگی یکسان نبوده و نواحی ناشی از تفاوت‌های اعتقادی در میان آن‌ها به گوش می‌رسد؛ که موجب عدم هماهنگی میان ملت‌ها می‌شود. جامعه ایران نیز از این ویژگی اجتماعی، مستثنی نیست. چنین جوامعی با رویکرد اسلامی آسیب‌پذیرتر از سایر جوامع خواهند بود؛ زیرا دشمنان با ایجاد اختلاف، به دنبال فروپاشی آنان هستند تا به اغراض مادی و سیاسی خود دست پیدا کنند.

در برآیندی دیگر به جوامعی که از گروه‌های مختلف فرهنگی، قومی و دینی تشکیل شده و در آن، افراد با پیشینه‌ها و ارزش‌های متفاوت در کنار یکدیگر با حقوق شهروندی یکسان زندگی می‌کنند را تعبیر به جوامع چند فرهنگی می‌کنند. چنین جوامعی غالباً دستخوش آسیب‌هایی همچون دشمنی می‌شوند؛ که نیازمند سامان‌دهی هستند (همان).

۲- راهکارهای قرآنی و روایی برای ایجاد تعادل

قرآن و روایات اسلامی راهکارهای عملی متعددی برای ایجاد تعادل بین تبری و مدارا در تعاملات اجتماعی و زندگی روزمره ارائه می‌دهند؛ و با تأمل و جستجو در میان کلام وحی می‌توان به ظرافت‌های ریز و دقیقی از دستورات الهی پیرامون نحوه عملکرد در تعامل با دیگران در قلمروهای مختلفی همچون اقتصاد، سیاست، خانواده و از همه مهم‌تر حوزه اجتماع دست پیدا کرد که تلاش بر این است که گوشه‌ای از آن بیان شود.

۱-۲- شناخت صحیح جایگاه و مفهوم تبری

در قدم اول، نخستین راهکار در برقراری توازن بین تبری و مدارا، شناخت دقیق مفهوم تبری است. وقتی دانسته می شود که تبری همسنگ ایمان و از فروع دین است و در سیره همه انبیاء همچون ابراهیم (ع) (مریم/۴۸ و ۴۹، ممتحنه/۴) نمود داشته و تا زمان پیامبر خاتم (ص) استمرار داشته (توبه/۳، یونس/۴۱ و شعرا/۲۱۶) (حویزی، ۱۴۱۵ ق، ۱۸۵/۲-۱۸۶)؛ و دشمنی با مخالفان (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ۱۹/۳۹۴) و کینه ایشان را به دل گرفتن یکی از مهم ترین جلوه های آن است. (ممتحنه/۴) همچنین وقتی کلام معصومان بر اهمیت آن صحنه می گذارد و آن را یکی از پنج پایه اسلام (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۱۸/۲)، محکم ترین دستگیره ایمان (همان، ۱۲۵)، ملاک خیر و نیکی در انسان (همان، ۱۲۶)، بزرگ ترین شاخه ایمان (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۶۶/۲۴۰) و بهترین عمل (همان، ۲۴۵) می شمرد چنین تبیینی می تواند مانع بسیاری از کج فهمی ها و سوء برداشت هایی که انسجام جوامع اسلامی را نشانه رفته است، شود. نمی توان انکار کرد که تبری یکی از همان مفاهیمی است که دستاویز غرض ورزی بدخواهان واقع شده است. ائمه (ع) مفهوم تبری را به درستی تفسیر کرده و آن را به معنای دوری جستن از ظلم و ستم (قمی، ۱۳۶۷، ۲/۱۹۶. مطهری، ۱۳۷۲ ش، ۲۱۵) و یاری نکردن ظالمان و عدم پذیرش حکومت غیر اسلامی دانسته اند، (کلینی، ۱۳۶۳ ش، ۲/۲۰۶. شکوری، ۱۳۹۴ ش، ۴۲۹-۴۴۶) نه خشونت با افراد.

برای دست یابی به نتایج مطلوب در این راستا، باید شناخت دقیق از دشمنان خدا داشت و از تعمیم دادن مفهوم دشمن به افراد و گروه های مختلف خودداری کرد. خداوند در قرآن می فرماید: دشمنان خواهان شدت و گرفتاری شما هستند و دشمنی که در دل نسبت به شما دارند آن قدر بزرگ است که در ظاهر کلامشان نمود پیدا می کند و از رساندن هرگونه شرّی به شما دریغ نمی ورزند (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ۳/۳۸۶ و ۳۸۷). در پیاده سازی مدارا نیز باید توجه داشت که در هنگام تعارض بین تبری و ارزش های انسانی، باید به ارزش های انسانی اولویت داد و از هرگونه عملی که منجر به

ظلم و ستم به دیگران می‌شود، خودداری کرد و هر فرد باید مسئول رفتار خود باشد و نباید به بهانه تبری، به دیگران توهین یا حقوق آن‌ها را نقض کند. حضرت امیر (ع) عدم مدارا با کسانی را که چاره‌ای جز سازگاری با آنان نیست را نشانه بی‌حکمتی فرد می‌داند (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳ ق، ۲۱۸).

۲-۲- تبیین رابطه تبری با مدارا و تعیین محدوده هر یک

به نظر می‌رسد بعد از فهم صحیح مفهوم تبری، یکی از راهکارهای برجسته در برقراری توازن بین تبری و مدارا روشننگری نسبت به جایگاه و محدوده هر یک از این دو مفاهیم و تبیین رابطه میان آن دو است؛ زیرا بسیاری از تعارض‌ها در این زمینه از عدم شناخت صحیح نسبت به این مضامین نشأت می‌گیرد. باید دانست در اسلام، این مفاهیم هر کدام جایگاه، کارکرد و محدوده خاصی دارند که با تبیین آن می‌توان جلوی بسیاری از تنش‌ها را گرفت. چنانچه امام رضا (ع) انزجار خود را از افرادی که در تولی و تبری حدود را زیر پا می‌گذارند اعلام می‌کند. (صدوق، ۱۴۱۴ ق، ۱۴۱) همچنین حضرت امیر (ع) در جنگ صفین دو نفر از یاران خود را از دشنام به مردم شام منع کردند و فرمودند بجای دشنام، اعمال پلید ایشان را برملا کنید (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ ق، ۱۸۴/۳). پس تبری باید در چارچوب دین و با در نظر گرفتن اصول مدارا اعمال شود. به این معنی که در حالی که از ولایت الهی و پیامبران حمایت می‌کنیم، باید با دیگران با مدارا رفتار کنیم.

تبری، بیشتر در روابط دینی اجرا می‌شود. با تبری مصونیت از آسیب‌های دشمنان حاصل می‌شود. قرآن کریم به روشنی حد و حریم آن را در آیات متعددی روشن ساخته است. چنانکه در آیه ۵۱ سوره مائده اهل ایمان را از دوستی با یهود و نصارا و در کل کفار منع کرده؛ زیرا آنان را دوستان یکدیگر می‌داند که علیه مسلمانان دسیسه می‌کنند (میدبی، ۱۳۷۱ ش، ۱۴۳/۳) و در آیه دیگر از آگاه ساختن بر «بطانه» و اسرار خود بر حذر داشته (آل عمران: ۱۱۸) و کسی را که با آنان دوستی کند از آنها دانسته و دوری از آنان را ضروری می‌داند (رشید رضا، ۱۴۱۴ ق، ۸۱/۴).

۳-۲- بشر دوستی

در قرآن تأکید شده است که تنها خدا ولی مطلق است (سوره شوری آیه ۹) و باید از ولایت شیطان و طاغوت دوری جست (ترجمه تفسیر المیزان ج ۸ ص ۴ الی ۸) بنابراین از تدبر در آیات قرآن دانسته می‌شود که در اسلام دو نوع ولاء وجود دارد: ولاء مثبت یعنی پذیرش ولایت اولیای الهی و دوستداران آنان است و ولاء منفی یعنی عدم پذیرش ولایت کفار و دشمنان اولیای الهی است؛ اما ولاء منفی به معنای عدم نیکی و مدارا با غیرمسلمانان نیست و منافاتی بین آن دو وجود ندارد؛ زیرا اسلام دین بشردوستی است و اصل بشردوستی یعنی به سعادت‌مندی سرنوشت همه انسان‌ها علاقه‌مند بودن است. (مطهری، ۱۳۸۸ ش، ۱۳-۲۰) خداوند درباره همین موضوع در قرآن می‌فرماید: نیکی و عدالت با کسانی که در دین با شما پیکار نکردند مانعی ندارد بلکه ممنوعیت آن درباره کسانی است که با شما در دین مبارزه کردند و کسی که با ایشان رابطه برقرار کند ظالم و ستمگر است. (ممتحنه: ۸ و ۹) عبارت «أَنْ تَوَلَّوْهُمْ» یعنی شما را از دوستی و موالات با ایشان باز می‌دارد و عبارت «وَمَنْ يَتَوَلَّوْهُمْ» یعنی کسی که آنان را دوست بدارد از ستمکاران است. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ۴۰۹/۹) و چه نیکو فرموده‌اند حضرت امیر (ع): مردم دو گروه هستند یا برادر دینی تو هستند یا انسان‌هایی مانند تو. (رضی، ۱۴۱۴ ق، ۴۲۷) از تعبیر «انسان‌هایی مانند تو» برمی‌آید که اصل دیگری به نام مدارا در جوامع انسانی، بخصوص جوامع اسلامی وجود دارد که نباید از آن غفلت ورزید و ایجاد تعادل و سازگاری در جوامع وابسته به آن است. همچنین از آیه چنین برمی‌آید که ممکن است گروهی دشمن دین و اعتقادات مسلمانان باشند اما تا زمانی که به پیکار با عقاید مسلمانان نپرداخته‌اند می‌توان همچنان با آنان سازش و مدارا کرد.

باید توجه داشت مهجوریت اصل «تولی و تبری» یکی از مصیبت‌های جوامع اسلامی است. دشمنان تلاش کرده‌اند به بهانه تراشی‌های مختلف رابطه مسلمانان را با غیرمسلمانان صمیمانه و روابط میان مسلمانان را خصمانه جلوه دهند و برای رسیدن به

این مقاصد خود هزینه‌های کلانی را صرف کرده‌اند.

۴-۲- احترام به عقاید دیگران

خداوند در قرآن کریم به مسلمانان دستور می‌دهد که به معبودهای مشرکان دشنام ندهند، زیرا این کار ممکن است باعث شود که آن‌ها نیز به خدا دشنام دهند. (انعام/۱۰۸) این آیه یکی از ادب‌های دینی را به مسلمانان خاطرنشان می‌کند که مبدا به دلیل غریزه دفاع از مقدسات دینی، زمینه اهانت به پروردگار خودشان را فراهم سازند؛ زیرا عصبیت جاهلی مشرکان، آنان را وادار می‌سازد در مقابل اهانت به بت‌هایشان به ساحت خداوند هتک حرمت کنند. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ق، ۳۱۴/۷) بنابراین اسلام حتی در مورد معبودهای باطل نیز احترام قائل است و از توهین به مقدسات دیگران نهی می‌کند و به رعایت اصل مدارا با دیگران بخصوص مخالفان پایبند است. این به معنای نادیده گرفتن مقوله تبری نیست؛ زیرا رابطه این دو مفهوم از نوع تساوی نیست و نباید یکی را فدای دیگری کرد بلکه باید بین آن دو توازن برقرار کرد.

باید دانست لعن با سب تفاوت دارد و آن چیزی که در اسلام مذمت شده و حکم به حرمت آن داده شده سب کردن است؛ زیرا سب به معنای دشنام دادن است. از آنجایی که لعن به معنای یبزاری جستن از اعمال نادرست دیگران است نه تنها مذموم به حساب نمی‌آید بلکه در آموزه‌های اسلامی گاهی لازم و از شعائر دین محسوب می‌شود. لعن از جانب خدا در دنیا یعنی دوری از رحمت و در آخرت به معنای عذاب است؛ بنابراین گاهی لعن واجب و جزئی از ایمان می‌شود؛ خداوند همان گونه که دوستی با دوستانش را واجب کرده و برائت از دشمنانش حتی اگر از نزدیک‌ترین خویشان باشند را نیز واجب ساخته است. چنان که فرمود: «هرگز قومی را که به خدا و روز قیامت ایمان دارند نمی‌یابی که با دشمنان خدا و پیامبر دوستی کنند، هرچند پدران یا فرزندان یا برادران یا قبیله‌شان باشند.» (مجادله/۲۲) «مَنْ حَادَّ اللَّهَ» «مجادّه» به معنای دشمنی و مخالفت است. این آیه صریح در وجوب دشمنی با دشمنان خدا است و کسی که خلاف آن را انجام دهد، نمی‌تواند مؤمن باشد. این همان مراعات تبری

به عنوان یکی از فرامین الهی است.

اما تبری حریمی دارد و آنچه برخی از اهل سنت به آن تمسک بسته‌اند که پیامبر (ص) فرمود: «لعن کننده نباشید» و «مؤمن لعان نیست» (فیض کاشانی، ۱۳۸۳ ق، ۲۲۲/۵) و یا حضرت امیر (ع) از لعن اهل شام نهی کرده است، مقصود آن است که سب و ناسزاگویی را به عنوان یک خلُق و عادت دائمی در اثر افراط، ترک کنند؛ چرا که این باعث می‌شود هم سزاواران لعن و هم غیر آنان را لعن کنند و دیگر اینکه به جهت امید آن حضرت به اسلام آوردن آنان به حق بود؛ چنان که شأن یک رهبر دلسوز نسبت به رعیت خویش است. نه اینکه از لعن مستحقان آن نهی کرده باشد؛ چنان که این افتراگویان می‌پندارند؛ زیرا اگر مقصود چنین بود، می‌فرمود: «لعن کننده نباشید»، در حالی که میان «لعان» و «لاعن» تفاوتی است که کسی که بر ظرایف زبان عربی احاطه دارد، آن را درمی‌یابد (کبیر مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ ق، ۲۱۲/۷).

شواهد زیادی در تاریخ و سیره اهل بیت (ع) مبنی بر برقراری تعادل بین تبری با مدارا وجود دارد نمونه‌ای از آن چنین گزارش شده است: حجر بن عدی و عمرو بن حَمِق بیرون آمدند و در میان مردم شام، آشکارا برائت و لعن نسبت به دشمنان را اظهار می‌کردند. حضرت امیر (ع) به آن دو پیغام داد: «از آنچه درباره شما به من می‌رسد، خودداری کنید.» پس آن دو نزد امام آمدند و گفتند: «چرا ما را از دشنام دادن به آن‌ها باز می‌داری؟»

فرمود: «خوش ندارم از کسانی باشید که فقط ناسزا می‌گویند و بیزاری می‌جویند. ولی اگر به جای دشنام، زشتی‌های کردارشان را بیان می‌کردید، این شیوه سخن گفتن، درست‌تر و برای اقامه دلیل رساتر بود.

و اگر به جای لعنت و برائت، می‌گفتید: «خدایا! خون ما و آن‌ها را حفظ کن، میان ما و آن‌ها آشتی برقرار کن و آنان را از گمراهی‌شان هدایت فرما تا آن که نادان است، حق را بشناسد و آن که به گمراهی و تجاوز خو گرفته، بازگردد» این روش برای من محبوب‌تر و برای شما بهتر بود.» پس آن دو گفتند: «ای امیرالمؤمنین، پندت را می‌پذیریم و به آداب تأدیب می‌شویم» (نوری، ۱۴۰۸ ق، ۳۰۶/۱۲).

بنا بر آنچه بیان شد و طبق سیره حضرت امیر (ع) حداقل دو راهکار به صراحت از جانب ایشان برای ایجاد تعادل بین تبری و مدارا با دیگران بخصوص مخالفان بیان شد. هرچند اهل سنت تلاش کرده‌اند که به سیره پیامبر (ص) نهی از لعن را نسبت دهند و به نقل از ابن مسعود، سمره بن جندب و ابی الدرداء چنین بیان می‌دارند که لعن‌کنندگان در روز قیامت نه شاهد خواهند بود و نه شفاعت‌کننده (أحمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ق، ۵۱۸/۴۵ و صنعانی، ۱۴۱۸ ق، ۶۸۲/۴). اما حقیقت این است که در آیات و روایات و سیره پیامبر (ص) و ائمه (ع) این سب کردن است که نهی شده، نه لعن کردن؛ و التزام به تبری یا همان لعن کردن هیچ منافاتی با مدارا با دشمنان ندارد زیرا سب کردن عامل اصلی آسیب‌زا به مقوله مدارا در جوامع چند فرهنگی است که در آیات و روایات به آن اشاره شده است.

۵-۲- رعایت حقوق دیگران

ائمه اطهار (ع) در روایات متعددی بر رعایت حقوق دیگران، حتی مخالفان، تأکید کرده‌اند. حضرت امیر (ع) در نامه‌ای به مالک اشتر، استاندار مصر، می‌فرماید: «قلبت را سرشار از رحمت نسبت به مردم کن، آن‌ها را دوست بدار و با ایشان مهربان باش. مبادا چون درنده‌ای گرسنه بر آن‌ها بتازی و خوردنشان را غنیمت بشماری؛ زیرا مردم دو گروه‌اند: یا برادر دینی تو هستند، یا در آفرینش همانند تو.» (شریف رضی، ۱۴۱۴ ق، نامه ۵۳، ص ۴۰۵). این نامه نشان می‌دهد که حتی کسانی که با ما در دین اختلاف دارند، هم نوع ما هستند و باید با آن‌ها با مهربانی رفتار کرد.

در اینجا امام به حاکم توصیه می‌کند که نباید نگاه به مردم منفعت‌طلبانه باشد؛ انسان‌ها یا هم‌عقیده‌اند که در این صورت برادر دینی‌اند و احترامشان واجب، یا از نظر انسانی با تو برابرند، هرچند دینشان متفاوت باشد؛ پس باید حقوق انسانی‌شان را رعایت کرد.

این بخش از نامه حضرت امیر (ع) یکی از عمیق‌ترین و انسان‌دوستانه‌ترین آموزه‌های حکمرانی در تاریخ بشریت است. امام بنیان حکومت را بر انسان‌دوستی و

عدالت می‌گذارد. پیام اصلی آن است که ملاک برخورد با مردم، دین، نژاد یا موقعیت اجتماعی نیست، بلکه انسان بودن آنان کافی است تا حاکم موظف به رعایت کرامتشان باشد. این نگاه، امروز نیز آموزنده برای هر جامعه‌ای است.

باید میان جایگاه عقیده و جایگاه انسان تمایز قائل شد؛ جمله‌ی «إِمَّا أَخْ لَكَ فِي الدِّينِ وَإِمَّا نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ» به خوبی این نکته را روشن می‌سازد که بیزاری از باطل نباید به نفرت از انسان‌ها تبدیل شود؛ یعنی ممکن است کسی بر خطا باشد، اما هنوز به عنوان «انسان» دارای کرامت است. در نگاه روایی، تبری به معنای نفی گمراهی و ظلم است، نه دشمنی با افراد. از این رو، مدارا با افراد برای هدایت آنان، نه تنها با تبری ناسازگار نیست، بلکه مکمل آن است. پس مدارا به معنای سازش با باطل نیست، بلکه روشی هوشمندانه برای اصلاح و جذب است.

۶-۲- حسن خلق

پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) در روایات متعددی بر حسن خلق و مدارا با مردم تأکید کرده‌اند. پیامبر (ص) فرمودند: «بهترین مؤمنان کسانی هستند که خوش اخلاق‌ترین و مهربان‌ترین باشند.» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۹۹/۲).

امام صادق علیه السلام در پاسخ به این پرسش که «حدّ حسن خلق چیست؟» فرمودند: این که با دیگران نرم‌خو باشی، سخت را نیکو کنی و برادرت را با روی گشاده و خوش‌رویی دیدار کنی (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ ق، ۴۱۲/۴).

این حدیث، سه عنصر کلیدی از حسن خلق را برمی‌شمارد که می‌تواند مبنای تعامل مؤثر و متعادل با دیگران، به ویژه در بستر جوامع متکثر فرهنگی و مذهبی باشد: نرم‌خویی (تُلینُ جانبک): به معنای پرهیز از خشونت در گفتار و رفتار و برخوردی ملایم و جذب‌کننده. این ویژگی، نخستین گام در گفت‌وگوی بین فرهنگی و مذهبی است و می‌تواند بستر هم‌زیستی مسالمت‌آمیز را فراهم کند.

سخن نیکو (تُطیبُ کلامک): زبان ابزار ساخت یا تخریب رابطه‌هاست. انتخاب واژگان احترام‌آمیز و پرهیز از تمسخر، تحقیر یا طعن، از اساسی‌ترین شیوه‌های کاهش

تنش و تقویت اعتماد متقابل در جامعه است.

چهره گشاده (تَلَقَّى أَخَاكَ بِبِشْرٍ حَسَنٍ): برخورد ظاهری خوش و استقبال گرایانه، نشانه نهادینه بودن کرامت انسانی در روابط اجتماعی است. در فضای تنوع فرهنگی، این مؤلفه به‌ویژه در شکستن دیوارهای سوء تفاهم بسیار مؤثر است.

این اصول می‌توانند به‌عنوان پل ارتباطی میان آموزه‌های تبری از یک‌سو و مدارا از سوی دیگر عمل کنند تبری، به‌عنوان اصل بنیادین اعتقادی، ناظر به براءت از دشمنان خداست؛ اما این آموزه نباید در جوامع چند فرهنگی بهانه‌ای برای بی‌ادبی، افراط‌گرایی یا دشمنی بی‌مبنا در فضای اجتماعی شود. امام صادق (ع) نشان می‌دهد که حتی تبری، باید با چارچوب اخلاقی همچون خوش خلقی، احترام و رفتار انسانی همراه باشد.

در حدیث گهربار دیگری امام صادق (ع) می‌فرمایند: «شما هرگز نمی‌توانید مردم را با اموالتان راضی کنید، پس با اخلاق نیکو با آنان رفتار کنید.» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ۵۳/۲) این نشان‌دهنده نقش کلیدی اخلاق نیکو در ارتباطات انسانی و انسجام اجتماعی است. امام با بیانی روشن هشدار می‌دهد که ابزار مادی هرچند ارزشمند باشد، در تأمین رضایت و دوستی پایدار میان انسان‌ها کافی نیست. در مقابل، آنچه می‌تواند دل‌ها را به هم نزدیک کند، رفتار خوش و احترام است.

تعصب معمولاً از احساس تملک، خودبرتربینی افراطی نشأت می‌گیرد که با نادیده گرفتن کرامت انسانی دیگران همراه است. درحالی‌که اخلاق نیکو، برخلاف تعصب، بر پایه کرامت استوار است. اگر انسان‌ها به‌جای تلاش برای تحمیل دیدگاه یا اثبات برتری خود از راه‌های مادی، به اخلاق نیکو روی آورند، بسیاری از کینه‌ها از بین خواهد رفت.

۷-۲- حلم در مواجهه با دشمن

روایات اسلامی بر حلم و بردباری در برابر خطاهای دیگران تأکید می‌کنند. این صفات به ایجاد تعادل در روابط اجتماعی کمک می‌کنند. در تاریخ اسلام، یکی از زیباترین

جلوه‌های اخلاق نبوی و علوی، بردباری در برابر دشمنان است؛ رفتاری که نه از سر ضعف، بلکه برخاسته از اوج قدرت درون، تسلط بر نفس و بصیرت در برابر فتنه‌هاست. نمونه‌ای درخشان از این منش اخلاقی، در ماجرای فتح مکه نمایان می‌شود. پیامبر اسلام (ص)، پس از سال‌ها دشمنی، تبعید، شکنجه یاران و جنگ‌های خونین، سرانجام با قدرت وارد مکه شد. بسیاری انتظار انتقام داشتند، اما او با چهره‌ای آرام و لبانی گشاده فرمود: بروید که شما آزادید. (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۵۴/۷) این جمله نه تنها شمشیرها را غلاف کرد، بلکه دل‌های بسیاری از دشمنان را نرم نمود و موجی از ایمان و آشتی را در دل مکه جاری ساخت.

حلم واقعی در بستر خشم و آزار معنا پیدا می‌کند، نه در آرامش و راحتی. این آموزه نه تنها توصیه‌ای اخلاقی، بلکه راهبردی اجتماعی برای حفظ انسجام، جلوگیری از افراط و تعصب و هدایت دل‌های منحرف است.

همچنین این روایت از پیامبر اکرم (ص) که می‌فرمایند: «مؤمنی که با مردم معاشرت کند و بر آزارشان صبر ورزد، بهتر است از مؤمنی که با آنان معاشرت نمی‌کند و آزارشان را تحمل نمی‌کند.» (پاینده، ۱۳۸۲ ش، ۷۸۳)

این روایت به روشنی بر مدارا و صبوری در تعامل اجتماعی تأکید دارد؛ که نکته‌ای کلیدی در جوامع چند فرهنگی محسوب می‌شود.

بدین سان، سیره پیامبر (ص) به ما می‌آموزد که حلم، نه فقط یک فضیلت اخلاقی، بلکه ابزاری تربیتی و تمدن‌ساز است؛ ابزاری برای جذب دل‌ها، خاموش کردن آتش کینه‌ها و ساختن جامعه‌ای بر پایه محبت و احترام متقابل در برابر دشمنان.

۸-۲- سازگاری و مهربانی با مردم

جایگاه اصل اجتماعی سازش با مردم را با بررسی در روایات می‌توان به خوبی درک کرد. در روایات متعددی از آن سخن به میان آمده است. پیامبر اکرم (ص) در باب مدارا فرموده‌اند: «پروردگار مرا به مدارا و نرمی با مردم دستور فرمود، همچنان که به انجام واجبات امر فرمود.» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۱۱۷/۲) همچنین از امام رضا (ع) درباره

مدارا چنین نقل شده است: مؤمن، مؤمن واقعی نمی‌شود مگر آنکه سه ویژگی در او باشد: یکی از پروردگارش، یکی از پیامبرش و یکی از ولی‌اش (امام)؛ اما سنت از پروردگارش: پنهان داشتن راز خویش است؛ و اما سنت از پیامبرش: مدارا کردن با مردم است؛ زیرا خداوند به پیامبرش دستور داد «عفو را پیش گیر، به نیکی فرمان ده و از جاهلان روی برتاب» و اما سنت از ولی‌اش: صبر در سختی‌ها و گرفتاری‌ها است. (صدوق، ابن بابویه، ۱۳۷۶ ش، ۳۳۰) همان‌طور که از روایات برمی‌آید اصل مدارا با مردم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است به گونه‌ای که هم‌طراز با فرایض آورده شده است و یکی از سه ویژگی‌های برجسته مؤمنان محسوب می‌شود.

رسول خدا (ص) در خانه خود بودند که عبدالله بن ابی‌بن سلول اجازه ورود خواست. پیامبر خدا (ص) فرمودند: «بدترین برادر قبیله است، اجازه دهید وارد شود» وقتی وارد شد، پیامبر (ص) او را نشاند و با چهره‌ای گشاده با او برخورد کرد. وقتی عبدالله خارج شد، عایشه به پیامبر عرض کرد: «ای رسول خدا! گفتار و رفتارت یکی نبود» پیامبر خدا (ص) فرمودند: «ای عویش، ای حمیراء، بدترین مردم نزد خدا در روز قیامت کسی است که به خاطر شرش به او احترام شود» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۴۰۱/۷۲).

«سرآمد عقل، پسازایمان به خدا، دوست داشتن مردم است.» (پاینده، ۱۳۸۲ ش، ح ۱۳۷۷) این حدیث نشان می‌دهد که عقلانیت مؤمن، در کنار باور به خدا، با مدارا و محبت به مردم تعریف می‌شود؛ حتی اگر آن‌ها از نظر اعتقادی در دایره تولی نباشند.

رسول خدا (ص) فرمودند: «مدارا با مردم نیمی از ایمان است و نرمی و مهربانی با آنان نیمی از زندگی است» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ۲۰۲/۱۲) سپس امام صادق (ع) فرمودند: «با نیکان در نهان معاشرت کنید و با تبهکاران آشکارا برخورد داشته باشید، ولی به آنان (تبهکاران) تکیه نکنید که شما را مورد ظلم قرار می‌دهند؛ زیرا زمانی بر شما خواهد آمد که از میان دینداران، تنها کسی نجات می‌یابد که گمان کنند او ابله است و او باید بر این صبر کند که درباره‌اش بگویند: او ابله است و عقل ندارد.» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۱۱۷/۲) در روایت فوق پیامبر اسلام و امام صادق (ع) به یکی از راهکارهای ایجاد تعادل بین تولی و تبری با مدارا اشاره می‌فرمایند؛ زیرا آنجا که می‌فرمایند با

نیکان در نهان معاشرت کنید همان مبحث تولى است و آنجا که می‌فرمایند با تبه‌کاران آشکارا برخورد کنید همان مبحث مدارا و سازگاری است و در آن فراز که می‌فرمایند: ولی به آنان (تبه‌کاران) تکیه نکنید که شما را مورد ظلم قرار می‌دهند؛ همان مبحث تبری است؛ بنابراین همان‌طور که از روایت برمی‌آید کاملاً معصومین (ع) به مقوله برقراری توازن و تعادل بین این مفاهیم و آثار منبعث از آن واقف و آگاه بودند و کاملاً آن را در زندگی خود پیاده می‌کردند.

۹-۲- پذیرش تنوع و اختلاف

قرآن کریم در آیات متعددی به وجود تنوع و اختلاف در بین انسان‌ها اشاره کرده و آن را از نشانه‌های قدرت الهی دانسته است؛ و به اختلاف زبان‌ها و رنگ‌های انسان‌ها اشاره می‌کند و آن را از نشانه‌های الهی برای دانایان می‌داند. (روم/۲۲) و دانایان همان عالمان‌اند. پس هیچ‌چیز از امور به گوش آن‌ها نمی‌رسد، مگر آن که می‌دانند: آیا گوینده آن از نجات‌یافتگان است یا از هلاک‌شدگان؛ از این‌رو، همان پاسخی را به آنان می‌دهند که درخور حالشان است (حویزی، ۱۴۱۵ ق، ۱۷۵/۴). بنابراین این تفاوت‌ها نباید عاملی برای ایجاد دشمنی و تفرقه و تعصبات بیجا بین افراد شود بلکه آن نشانه‌ای برای دانایان است. تنوع و اختلاف یک واقعیت پذیرفته‌شده در اسلام است و نباید با آن به مبارزه پرداخت و آن را دستاویزی برای تبری و رفتارهای نژادپرستانه قرار داد؛ زیرا این همان چیزی است که دشمن به دنبال آن است و می‌خواهد جوامع بشری بخصوص اسلامی را از حالت تعادل خارج کرده و انسجام اجتماعی آنان را برهم بزند.

در آیات دیگری خداوند تفاوت‌های قومی و قبیله‌ای را وسیله شناخت متقابل قرار داده، نه ابزار برتری‌جویی و تعصب (حجرات/۱۳). (طبرسی، ۱۴۱۲ ق، ۲۰۶/۹) بنابراین طبق مضامین این آیات خداوند علاوه بر وجود تنوع در زبان، رنگ و شکل ظاهری انسان‌ها، به وجود تفاوت قومی و فرهنگی اقوام مختلف اذعان دارد و با بیان دلیل برای تفاوت‌ها، آن را به رسمیت شناخته است؛ بنابراین از جوامع انسانی انتظار

می‌رود که با برخوردی منطقی و دوستانه زمینه زندگی مسالمت‌آمیز را فراهم سازند و از هرگونه عصبیت و رفتارهای نژادپرستانه که زمینه تفرقه را فراهم می‌سازد دوری کنند.

۱۰-۲- مشورت و همفکری

قرآن در ادامه آیه ۱۵۹ سوره آل‌عمران، بر مشورت و همفکری با دیگران تأکید می‌کند. این عمل به ایجاد هماهنگی و تعادل در روابط اجتماعی کمک می‌کند. و سخن خداوند: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» دستوری است از سوی خداوند به پیامبرش که با یارانش مشورت کند. وقتی گفته می‌شود: فلانی خوش مشورت است یعنی نظر خوبی دارد، نظر او را جویا شدم و با او مشورت کردم. در مورد دلیل مشاوره پیامبر (ص) با اصحابش، با توجه به اینکه از طریق وحی به صواب امور آگاه می‌شد و نیازی به نظر دیگران نداشت، سه دیدگاه بیان شده است:

دیدگاه اول - قتاده، ربیع و ابن اسحاق گفته‌اند: این کار برای خوش‌دل کردن اصحاب، جلب محبت آنان و بزرگداشت به آنان بوده است.
دیدگاه دوم - سفیان بن عیینة گفته است: علت آن، الگوسازی برای امت بوده تا آنان نیز مشورت را نقیصه و ضعف نپندارند.

دیدگاه سوم - حسن و ضحاک گفته‌اند: این کار، هر دو هدف را داشته است؛ هم بزرگداشت یاران پیامبر و هم الگودهی به امت برای مشاوره کردن. (طوسی، بی‌تا، ۳۱/۳-۳۲)

همان‌طور که از آیه برمی‌آید باوجودی که پیامبر خود صاحب‌نظر صواب بوده است اما خداوند او را به مشورت کردن امر می‌فرماید تا نظرخواهی از دیگران بدون هیچ قیدی، الگو در روابط اجتماعی شود و از طرفی چون لازمه مشورت کردن با کسی صادق دانستن و اعتماد به او است (ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ۱۰/۱۳۵). پیامد این کار عامل مهمی در ایجاد انسجام و رفع دشمنی‌ها در جوامع می‌شود.

۱۱-۲- وحدت و برادری

قرآن کریم بارها بر وحدت و برادری بین مسلمانان تأکید کرده و از تفرقه و اختلاف نهی کرده است. (آل عمران/۱۰۳) و همیشه کسانی که به مصیبتی گرفتار شوند قدر یک نعمت را بیشتر می‌دانند؛ چون مسلمانان مدینه سال‌ها گرفتار نزاع و جنگ بودند خداوند با نعمت دین اسلام آتش تمام آن دشمنی‌ها را به‌طور حقیقی خاموش کرد و به مسلمانان دستور داد که همگی به ریسمان الهی (اسلام) جنگ بزنند و از تفرقه دوری کنند. (قرشی، ۱۳۷۵، ش، ۱۵۲/۲) با تأکید بر این اصل قرآنی، می‌توان بر اهمیت مدارا و انعطاف‌پذیری نسبت به یکدیگر در جوامع چند فرهنگی پی برد و از سوءاستفاده از تبری برای ایجاد تفرقه و اختلاف جلوگیری کرد.

۱۲-۲- صلح‌طلبی و سازش‌پذیری

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (انفال/۶۱) اگر دشمنان به‌سوی صلح مایل شدند، تو نیز به آن مایل شو.

کلمه‌ی «السَّلْم» با فتح سین یا کسر به‌معنای صلح است و نقطه‌ی مقابل جنگ، و با واژه «سلام» (آشتی و آرامش) هم‌معناست. دین اسلام، دین صلح و سلم است؛ چنانکه در آیه ۲ سوره بقره آمده: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، همگی در صلح و سلم وارد شوید.»

فعل «جَنَحَ» به‌معنای میل کردن به چیزی است، و بیشتر برای تمایل به یکی از دو طرف یا جناح به کار می‌رود، بنابراین معنای آیه چنین است: اگر دشمنانی که در زمان قدرت اهل جنگ بودند، اکنون از جنگ فاصله گرفته و به‌سوی صلح متمایل شدند، تو نیز ای پیامبر، به صلح روی آور؛ چراکه تو بیشتر از آن‌ها اهل صلحی. در آیه از «إِنْ» استفاده شده که معمولاً برای چیزی است که انتظار وقوع آن نمی‌رود؛ این نشان می‌دهد که گرایش آنان به صلح، ممکن است از روی فریب یا نیرنگ باشد، نه از سر صداقت. به همین دلیل ادامه آیه می‌گوید: «و بر خدا توکل کن که او شنوا و داناست.» یعنی:

صلح را بپذیر، اما کار را به خدا بسپار و از نیرنگ و خیانت آن‌ها نترس، چون خداوند از هر چه می‌گویند و انجام می‌دهند، آگاه است و چیزی از دید او پنهان نیست. (رشید رضا، ۱۴۱۴ ق، ۶۹/۱۰)

برخی گفته‌اند این آیه با «آیه‌ی شمشیر» (توبه/۲۹) نسخ شده که در آن فرمان جنگ با مشرکان آمده است، مگر اینکه اسلام بیاورند؛ اما ابن‌کثیر این نظر را رد کرده و می‌گوید: آن آیه‌ی فرمان جنگ، زمانی است که امکان‌ش باشد؛ اما اگر دشمن قوی است، صلح و آتش‌بس جایز است، همان‌طور که پیامبر در حدیبیه چنین کرد؛ بنابراین نه نسخ وجود دارد، نه تعارض (ابن‌کثیر، ۱۴۱۹ ق، ۷۴/۴).

بنابراین یکی از راهکارهای مهم قرآن در ایجاد تعادل میان تبری و مدارا در بُعد اجتماعی و سیاسی، پذیرش صلح با دشمنانی است که از موضع ستیز فاصله گرفته‌اند. این آیه نشان می‌دهد که برائت عقیدتی با دشمنان خدا مانع از برقراری صلح و تعامل اجتماعی با آنان در شرایطی خاص نیست، به‌ویژه زمانی که آنان خود خواهان صلح شده‌اند؛ البته تا مادامی که این صلح، به مصلحت جامعه اسلامی باشد و موجب تقویت جبهه باطل نشود. این همان موازنه‌ی هوشمندانه میان مرزبندی ایمانی و مدارا در رفتار سیاسی است.

بنابراین، این آیه الگویی از مدارای مشروط، همراه با هوشیاری و حفظ اصول اعتقادی ارائه می‌دهد؛ الگویی که می‌تواند در جوامع امروز نیز مبنای تعامل با دیگران، بدون از دست دادن هویت و مرزهای ایمانی باشد.

پس اسلام دین صلح‌طلبی و سازش است؛ اما در بحث صلح توجه به چند اصل لازم است: اول اینکه مراد از صلح زندگی مسالمت‌آمیز است که معنای وسیع‌تری نسبت به معنای فقهی آن یعنی هدنه و مهاده یعنی ترک مخاصمه دارد. دوم اصل در اسلام صلح‌طلبی است. سوم اما این اصل هرگز نباید موجب مخدوش کردن عزت مسلمانان به هر قیمتی شود؛ چراکه آموزه‌های دینی ما همیشه بر حفظ عزت مسلمانان تأکید داشته است. (قمی مشهدی، ۱۳۶۸ ش، ۲۵۱/۱۲) چهارم دستور به صلح تا زمانی است که فتنه هرگونه جنگ و تجاوزی از سر مسلمانان برداشته شده باشد. (بقره/۱۹۳)

و برای اینکه دشمن فکر هرگونه تجاوزی را از سر بیرون کند خداوند در قرآن می‌فرماید هرچقدر می‌توانید بر توان نظامی خود بیفزایید تا دشمن خیال باطل نکند و از شما بترسد. (انفال/۶۰) و در آیات بعد پیامبر امر به تشویق مسلمانان برای جنگ می‌شوند. (انفال/۶۵) از آیه چنین برمی‌آید که مسلمانان باید مراقب باشند و اجازه هیچ‌گونه تجاوزگری را به ظالم و دشمنان ندهند. در کنار همه این دستورات، خداوند به منظور حفظ تعادل در نحوه روابط اجتماعی انسان‌ها و زندگی مسالمت‌آمیز، آنان را به فرمان دیگری امر می‌کند «وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلَامِ فَاِجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» که هرگاه مخالفان و دشمنان تمایل به صلح و سازش داشتند شما نیز بپذیرید و بر خدا توکل کنید (انفال/۶۱).

اثمه اطهار (ع) نیز در روایات متعددی بر صلح و سازش تأکید کرده‌اند و آن را بهتر از نزاع دانسته‌اند. امام حسن (ع) با امضای صلح‌نامه با معاویه، از خونریزی بیشتر جلوگیری کرد و نشان داد که سازش در شرایط خاص می‌تواند بهترین راه حل باشد. پیامبر (ص) فرمود: «هر کس به یک فرد معاهد ستم کند، من در قیامت دشمن او خواهم بود.» پس از خدا پروا داشته باشید و هیچ نیرویی جز با یاری خدا نیست. (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳ ق، ۲۷۲)

حضرت امیر (ع) می‌فرمایند: «از کمالِ خوشبختی و سعادت انسان، تلاش برای اصلاح و بهبود حال مردم است.» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶ ش، ۴۶۹) در نگاه اسلامی و انسانی، سعادت واقعی تنها در خوشبختی فردی خلاصه نمی‌شود، بلکه در کمک به بهبود جامعه و تلاش برای رفاه و ایجاد صلح میان مردم معنا پیدا می‌کند.

حضرت امیر (ع) در قسمتی از نامه خود به مالک اشتر سفارش می‌کند از پیشنهاد صلح دشمن و رقیب استقبال کن چون هم موجب راحتی خودت و مردم می‌شود و هم شهرهایت را ایمن می‌سازد.

همان‌طور که از آیات و روایات برمی‌آید یکی از راهکارهای برقراری توازن بین تبری و مدارا توجه و التزام به صلح‌طلبی است.

۱۳-۲- جدال احسن

خداوند در قرآن کریم مسلمانان را دعوت به گفتگو و جدال احسن می‌کند و می‌فرماید: که با حکمت و موعظه حسنه به‌سوی راه پروردگار دعوت کنند و با مخالفان به نیکوترین شیوه به گفتگو بپردازند. (نحل/۱۲۵)

در این آیه ابتدا، خداوند از پیامبر (ص) خواسته است که به مردم با حکمت، موعظه حسنه و مجادله‌ای که از بهترین روش‌ها است، دعوت را انجام دهد؛ زیرا جدال نیکو به‌دوراز هرگونه تعصب و توهین به اعتقادات افراد صورت می‌پذیرد. این روش‌ها برای کسانی که به حقیقت علاقه دارند مناسب است؛ اما برای کسانی که به انکار حقیقت پرداخته‌اند، باید از روش‌های دقیق‌تری برای مجادله استفاده کرد.

در حدیثی امام صادق (ع) به تفسیر آیه «قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» از سوره بقره پرداخته و تأکید کرده است که پیامبر اسلام و ائمه (ع) هرگز از جدال به‌طورکلی نهی نکرده‌اند، بلکه از جدال به روش‌های نادرست که موجب فتنه و گمراهی می‌شود، نهی کرده‌اند. امام (ع) می‌فرمایند جدال صحیح، مجادله‌ای است که خداوند از آن حمایت می‌کند زیرا در آن حقیقت به‌روشنی بیان می‌شود و شبهات با دلایل قوی از بین می‌روند.

در پایان، امام (ع) تأکید می‌کنند که وظیفه شما تنها رساندن پیام و دلایل به دیگران است و کسی که در درون خود به دنبال حقیقت است، برهان و موعظه کافی خواهد بود، ولی کسانی که در دلشان برای رسیدن به حقیقت تلاش نمی‌کنند، هر چه تلاش کنید، به نتیجه نخواهید رسید. (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ۳/۱۶۳-۱۶۴)

این آیه نشان می‌دهد که اسلام طرفدار گفتگو سازنده با مخالفان است و از خشونت و تعصب نهی می‌کند. در آموزه‌های دینی اسلام همیشه، این برخورد منطقی است که در همه تعاملات حرف اول را می‌زند و این خلاف آن چیزی است که دشمنان به دنبال برجسته کردن آن و اسلام هراسی هستند.

۱۴-۲- عدالت و انصاف

قرآن کریم در آیات متعددی بر عدالت و انصاف تأکید کرده و از ظلم و ستم نهی کرده است؛ و به مسلمانان دستور می‌دهد که همواره برای خدا قیام کنند و به عدالت شهادت دهند و دشمنی با قومی باعث نشود که از عدالت در مورد آن‌ها منحرف شوند. (مائده/۸) کلمه «يَجْرِمَنَّكُمْ» با «عَلَى» به معنای «وَلَا يَحْمِلَنَّكُمْ» است، یعنی: دشمنی شما با مشرکان باعث نشود که «از عدالت دوری کنید و بر آنان ستم روا دارید» به این صورت که برای انتقام‌گیری و فرو نشانیدن کینه‌هایی که در دل دارید، مرتکب کارهای ناروا شوید؛ مانند مثله کردن (ناقص کردن بدن مرده)، یا کشتن فرزندان و زنان آن‌ها یا کارهای دیگر که حلال نیست. سپس فرموده: «اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى»؛ ابتدا از ترک عدالت نهی کرد، سپس به صراحت به رعایت عدالت امر نموده تا تأکیدی باشد. سپس دلیل دستور به عدالت را نزدیکی به تقوا می‌داند، چون باعث تحریک و رشد آن می‌شود؛ و اگر عدالت نسبت به کفار این چنین نیرومند و مؤکد باشد، پس در مورد مؤمنان چگونه خواهد بود! و در آخر خداوند وعده مغفرت و پاداشی عظیم به آنان می‌دهد. (طبرسی، ۱۴۱۲ ق، ۳۱۶/۱)

این آیه نشان می‌دهد که علاوه بر التزام به دستوراتی همچون برائت جستن از دشمنان خدا، ایجاد تعادل در روابط با مخالفان دینی نباید نادیده انگاشته شود و باید در برخورد با آنان منصفانه رفتار کرد. همان‌طور که بیان شد وقتی خداوند در نوع رفتار با دشمنان چنین حساب شده دستور می‌دهد پس نحوه برخورد با مؤمنان به طریق اولی از حساسیت بیشتری برخوردار است.

۱۵-۲- عفو و بخشش

خداوند در فرازی از کلام وحی به نحوه برخورد با سائل اشاره می‌کند که هرگاه سائلی مراجعه کرد و خواستی او را رد کنی تا زمانی که سخن درشتی به تو نگفته او را با قول معروف و زبان خوش رد کن اما هرگاه سائل سخنی تند و کلامی خارج از ادب بکار برد آن را نشنیده بگیر و با او با گذشت برخورد کن چنین رفتاری ارزشمندتر از

هرگونه کمکی است که همراه با منت و آزار باشد. (بقره/۲۶۳) (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ۵۹۷/۲) مضمون آیه یکی دیگر از جلوه‌های مدارا را نشان می‌دهد. کلمه «مغفره» در این آیه به معنی «عفو و گذشت» و برخی به معنای پوشانیدن اسرار نیازمندان آبرومند گرفته‌اند؛ اما طبق معنای اول گروهی از نیازمندان به دلیل سختی‌های روزگار صبرشان تمام شده و ناخواسته زبان به شکوه و سخنان خشونت‌آمیزی می‌زنند تا انتقام خود را از ظالمین روزگار که حق آن‌ها را نداده‌اند بگیرند. تحمل در برابر چنین سخنانی و گذشت از آن کمترین راه جبران و التیام زخم‌های کهنه‌ای است که روزگار و برخی از کوتاهی‌ها بر پیکره آنان وارد ساخته است. بدیهی است که این کار خود نوعی مدارا است که زندگی مسالمت‌آمیز به‌دوراز هرگونه تنش را به ارمغان می‌آورد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ ش، ۳۲۱/۲)

۱۶-۲- نرمش و گذشت

ازجمله دستوراتی که خداوند در قرآن کریم نسبت به آن تأکید می‌ورزد نرمش و گذشت در تعامل با دیگران است. (آل عمران/۱۵۹) در این آیه سهل‌گیری و گذشت پیامبر (ص) رحمتی از جانب خدا دانسته شده تا پیامبر خوش‌برخورد و نرم‌خو جلوه کند و زمینه جذب دیگران به دین اسلام را فراهم سازد؛ و آیه «فَظَاهُ» یعنی تندى در کلام و «غَلِیْظُ الْقَلْبِ» یعنی سختی دل را در پیامبر موجب پراکندگی و دوری دیگران از اطراف پیامبر می‌داند. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ۸۶۹/۲) همان‌طور که از آیه برمی‌آید خداوند برای نرمش و گذشت قیدی را بیان نکرده تا فقط مخصوص به گروه خاصی از افراد همچون مسلمانان و یا هم‌مسلمانان در فرهنگ و اعتقاد شود بلکه شامل همه انسان‌ها می‌شود و این خود راهکاری برای تعدیل و برقراری توازن بین دستوراتی همچون برائت است.

نتیجه‌گیری

با بررسی و تفحص در میان آیات و روایات دانسته شد که دستورات و قوانین

قابل توجهی در دین مبین اسلام درباره مفاهیم به ظاهر متضاد «تبری» و «مدارا» وجود دارد؛ که از آن به راهکارهای قرانی و روایی یاد می شود. التزام به این راهکارها به دلیل کاربردی بودن و نگاه واقع گرایانه، ضامن برقراری توازن میان این مفاهیم است؛ بنابراین نه تنها هیچ تعارض ذاتی بین این دو مفهوم وجود ندارد؛ بلکه در کنار هم کاملاً متوازن اند و با رعایت راهکارهایی همچون شناخت صحیح این مفاهیم به همراه تبیین جایگاه، رابطه و محدوده هر یک از آنان در شرایط گوناگون، به عنوان برجسته ترین راهکار، می توان به انسجام اجتماعی، تعامل سازنده در جوامع چند فرهنگی دست یافت. همچنین به راهکارهای دیگری همچون، نرمش و گذشت، همفکری و مشورت با دیگران، بشردوستی، صلح طلبی و سازش، وحدت و برادری، جدال احسن، احترام به عقاید دشمنان، سازگاری و مهربانی با مردم، عدالت و انصاف، پذیرش تنوع و اختلاف، عفو و گذشت، بردباری در مواجهه با دشمن، رعایت حقوق دیگران، حسن خلق، می توان اشاره کرد. هر یک از این راهکارها در ایجاد تعادل بین تبری و مدارا کاملاً کاربردی و راهگشا هستند و پیامدهایی همچون وحدت اجتماعی، کاهش تنش ها و پویایی جامعه را به ارمغان می آورند.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Ali Ghazanfari

Maryam Hosseini

<https://orcid.org/0009-0007-5622-909X>

<https://orcid.org/0009-0006-8293-2031>

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

ابن ابی الحديد معتزلی. (۱۴۰۴ ق). شرح نهج البلاغه، محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، نشر مکتبه آیه الله مرعشی نجفی.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۶ ش). الأمالی (للصدوق)، تهران، نشر کتابچی.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ ق). عیون أخبار الرضا علیه السلام، تهران، نشر جهان.

ابن حنبل، احمد بن محمد. (۱۴۱۶ ق). مسند الإمام أحمد بن حنبل، محقق: عادل مرشد، بیروت، نشر الرساله.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۳۶۳ ق). تحف العقول، محقق: غفاری، علی اکبر، قم، جامعه مدرسین.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق). لسان العرب، چاپ سوم، بیروت، دارصادر.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه، قم، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ ق). تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور، چاپ اول، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)، چاپ اول، محقق: شمس الدین، محمد حسین، بیروت، دار الکتب العلمیه.

بهشتی علی رضا. (۱۳۸۳ ش). چند فرهنگی و جهان آینه، فصلنامه فرهنگ و پژوهش، شماره ۱۲۸.

پاینده، ابو القاسم. (۱۳۸۲ ش). نهج الفصاحه، چاپ چهارم، تهران، نشر دنیای دانش.

جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۴ ق). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه، بیروت: دارالعلم للملایین.

حسینی دشتی، سید مصطفی. (۱۳۶۳ ش). معارف و معاریف، قم، انتشارات اسماعیلیان.

حویزی، عبد علی بن جمعه. (۱۴۱۵ ق). تفسیر نور الثقلین، چاپ چهارم، قم، اسماعیلیان.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). مفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان

- عدنان، چاپ ششم، دمشق، دارالعلم دارالشامیه.
- رضا، محمد رشید. (۱۴۱۴ ق). *تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار*، چاپ اول، بیروت، دار المعرفة.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۳۸۶ ش). *مقدمه الادب*، چاپ اول، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.
- شریف رضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ ق). *نهج البلاغه*، محقق: عزیزالله عطاری، چاپ اول، قم، مؤسسه نهج البلاغه.
- شکوری، ابوالفضل. (۱۳۹۴ ش). *فقه سیاسی اسلام*، چاپ اول، نشر نورا.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- صفی پور، عبدالرحیم. (۱۴۳۰ ق؛ ۱۳۸۸ ش)، *منتهی الارب فی الغه العرب*، تهران، انتشارات کتابخانه سنایی.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۰ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ دوم، لبنان- بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۶۶ ش). *ترجمه تفسیر المیزان*، مترجم: محمدباقر موسوی همدانی، چاپ سوم، تهران.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ ش). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ سوم، تهران، نشر ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۲ ق). *تفسیر جوامع الجامع*، چاپ اول، قم، حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*، چاپ اول، لبنان- بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸ ش). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ دوم، تهران، انتشارات اسلام.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۴۱۵ ق). *تفسیر الصافی*، چاپ دوم، تهران، مکتبه الصدر.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۳۸۳ ق). *المحجّه البیضاء فی تهذیب الاحیاء*، محقق: علی اکبر

غفاری، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.

فیومی، احمد بن علی المقرئ. (۱۴۱۴ ق). *المصباح المنیر فی غریب شرح الکبیر*، قم، منشورات دارالهجره.

قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۷۵ ش). *تفسیر احسن الحدیث*، چاپ دوم، تهران، بنیاد بعثت، مرکز چاپ و نشر.

قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا. (۱۳۶۸ ش). *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*، چاپ اول، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۷ ش). *تفسیر القمی*، قم: دارالکتاب.

کبیر مدنی شیرازی، سید علی خان بن احمد. (۱۴۰۹ ق). *ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۳ ش). *أصول الکافی*، مترجم: مصطفوی، سید جواد، تهران، کتاب فروشی علمیه اسلامی.

کاتک، کانراد فیلیپ. (۱۳۸۶). *انسان شناسی، کشف تفاوت های انسانی*، مترجم ثلاثی محسن، تهران، انتشارات علمی.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). *الکافی (ط-الاسلامیه)*، محقق: غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران، دار الکتب الاسلامیه.

کیت نش. (۱۳۸۲). *جامعه شناسی سیاسی معاصر*، مترجم: محمد تقی دلفروز، تهران، نشر کویر.

لیثی واسطی، علی بن محمد. (۱۳۷۶ ش). *عیون الحکم و المواعظ (لللیثی)*، محقق: حسنی بیرجندی، حسین، قم، دار الحدیث.

مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. (۱۴۰۳ ق). *بحار الأنوار (ط- بیروت)*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۲ ش). *مجموعه آثار*، چاپ دوم، قم، انتشارات صدرا.

مطهری، مرتضی. (۱۳۸۸ ش). *ولاءها و ولایتها*، چاپ ۲۴، تهران، انتشارات صدرا.

معین، محمد. (۱۳۶۴). *فرهنگ فارسی*، چاپ هفتم، تهران، امیرکبیر.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ ش). *تفسیر نمونه*، چاپ دهم، تهران، نشر دار الکتب الاسلامیه.

میبدی، احمد بن ابی سعد رشید الدین. (۱۳۷۱ ش). *کشف الأسرار و عده الأبرار*، تهران،

انتشارات امیر کبیر.

نوری، حسین بن محمد تقی. (۱۴۰۸ ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم، مؤسسه آل

البيت عليهم السلام.

اليمنى الصنعاني، محمد بن إسماعيل الأمير. (۱۴۱۸ ق). *سبل السلام شرح بلوغ المرام*، تحقيق:

عصام الصبايطي - عماد السيد القاهرة، مصر، دار الحديث.

References

Qur'ān al-Karīm

Nahj al-Balāghah

Al-Yamanī al-Ṣan'ānī, Muḥammad ibn Ismā'īl al-Amīr. (1997). *Subul al-Salām Sharḥ Bulūgh al-Marām*. Edited by 'Iṣām al-Ṣabbāṭī and 'Imād al-Sayyid. Cairo, Egypt: Dār al-Ḥadīth Publication. [In Arabic]

Beheshtī, 'Alī Rezā. (2004). *Multiculturalism and the Future World. Culture and Research Quarterly*, no. 128. [In Persian]

Fayḍ Kāshānī, Mullā Muḥsin. (1963). *Al-Mahajjah al-Bayḍā' fī Tahdhīb al-Iḥyā'*. Edited by 'Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Islāmī Publication, Jāme'eh-ye Modarresīn. [In Persian]

Fayūmī, Aḥmad ibn 'Alī al-Muqri. (1994). *Al-Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb Sharḥ al-Kabīr*. Qom: Dār al-Hijrah Publication. [In Persian]

Fayḍ Kāshānī, Muḥammad ibn Shāh Murtaḍā. (1995). *Tafsīr al-Ṣāfi*. 2nd ed. Tehran: Maktabat al-Ṣadr Publication. [In Persian]

Ḥusaynī Dashtī, Sayyid Muṣṭafā. (1984). *Ma'ārif wa Ma'ārif*. Qom: Ismā'īlīān Publication. [In Persian]

Ḥuwīzī, 'Abd al-'Alī ibn Jum'ah. (1996). *Tafsīr Nūr al-Thaqalayn*. 4th ed. Qom: Ismā'īlīān Publication. [In Persian]

Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1994). *Lisān al-'Arab*, 3rd ed. Beirut: Dār Ṣādir Publication. [In Arabic]

Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn 'Alī. (1997). *Al-Amālī (for al-Ṣaduq)*. Tehran: Ketābchī Publication. [In Persian]

Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn 'Alī. (1994). *Man Lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh*. Qom: Islāmī Publication affiliated with the Jāme'eh of Madrasīn Ḥawzah 'Ilmiyyah Qom. [In Persian]

Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar. (1998). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm (Ibn Kathīr)*. 1st ed. Edited by Muḥammad Ḥusayn Shams al-Dīn. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah Publication. [In Arabic]

Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn 'Alī. (1999). *Uyūn Akhbār al-Riḍā 'alayh al-Salām*. Tehran: Jahān Publication. [In Persian]

Ibn Ḥanbal, Aḥmad ibn Muḥammad. (2000). *Musnad al-Imām Aḥmad ibn*

- Hanbal*. Edited by 'Adel Murshid. Beirut: al-Risālah Publication. [In Arabic]
- Ibn Sha'bah Ḥarrānī, Ḥasan ibn 'Alī. (1944). *Tuḥaf al-'Uqūl*. Edited by 'Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Jāme'eh of Madrasīn Publication. [In Persian]
- Ibn Abī al-Ḥadīd al-Mu'tazilī. (1984). *Sharḥ Nahj al-Balāghah*. Edited by Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. Qom: Library of Ayatollah Mar'ashī al-Najafī Publication. [In Persian]
- Ibn 'Āshūr, Muḥammad Ṭāhir. (1999). *Tafsīr al-Taḥrīr wa al-Tanwīr, known as Tafsīr Ibn 'Āshūr*. 1st ed. Beirut: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī Publication. [In Arabic]
- Jawharī, Ismā'īl ibn Ḥammād. (1984). *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-'Arabiyyah*. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Milāyīn Publication. [In Arabic]
- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb. (1987). *Al-Kāfī*. Edited by 'Alī Akbar Ghaffārī and Muḥammad Ākhūndī. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah Publication. [In Persian]
- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb. (1984). *Uṣūl al-Kāfī*. Translated by Sayyid Jawād Muṣṭafavī. Tehran: 'Ilmiyyah Islāmiyyah Bookshop Publication. [In Persian]
- Katak, Konrad Philip. (2007). *Anthropology: The Discovery of Human Differences*. Translated by Moḥsen Thalāthī. Tehran: 'Elmi Publication. [In Persian]
- Keith Nash. (2003). *Contemporary Political Sociology*. Translated by Muḥammad Taqī Delfarūz. Tehran: Kavīr Publication. [In Persian]
- Kabīr Madanī Shīrāzī, Sayyid 'Alī Khān ibn Aḥmad. (1988). *Riyāḍ al-Sālikīn fī Sharḥ Ṣaḥīfah Sayyid al-Sājīdīn*. Qom: Daftar-e Nashr-e Islāmī Publication. [In Persian]
- Laythī Wāsiṭī, 'Alī ibn Muḥammad. (1997). *Uyūn al-Ḥikam wa al-Mawā'iz (for al-Laythī)*. Edited by Ḥusayn Ḥasanī Bīrjandī. Qom: Dār al-Ḥadīth Publication. [In Persian]
- Muṭahharī, Murtaḍā. (2009). *Wilā'-hā wa Wilāyat-hā*. 24th ed. Tehran: Ṣadrā Publication.
- Muṭahharī, Murtaḍā. (1993). *Collected Works*. 2nd ed. Qom: Ṣadrā Publication. [In Persian]
- Mo'īn, Muḥammad. (1985). *Farhang-e Fārsī*. 7th ed. Tehran: Amīr Kabīr Publication. [In Persian]
- Makārem Shīrāzī, Nāṣir. (1992). *Tafsīr Namūneh*. 10th ed. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah Publication. [In Persian]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī. (1983). *Bihār al-Anwār*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī Publication. [In Arabic]
- Maybudī, Aḥmad ibn Abī Sa'd Rashīd al-Dīn. (1992). *Kashf al-Asrār wa*

- '*Uddat al-Abrār*. Tehran: Amīr Kabīr Publication. [In Persian]
- Nūrī, Ḥusayn ibn Muḥammad Taqī. (1987). *Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbat al-Masā'il*. Qom: Āl al-Bayt (AS) Foundation Publication. [In Persian]
- Pāyandeh, Abū al-Qāsim. (2003). *Nahj al-Faṣāḥah*. 4th ed. Tehran: Donyā-ye Dānesh Publication. [In Persian]
- Quraishī Banābī, 'Alī Akbar. (1996). *Tafsīr Aḥsan al-Ḥadīth*. 2nd ed. Tehran: Bonyād-e Ba'that, Markaz-e Chāp wa Nashr Publication. [In Persian]
- Qummī Mashhadī, Muḥammad ibn Muḥammad Riḍā. (1989). *Tafsīr Kanz al-Daqā'iq wa Baḥr al-Gharā'ib*. 1st ed. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publication. [In Persian]
- Qummī, 'Alī ibn Ibrāhīm. (1988). *Tafsīr al-Qummī*. Qom: Dār al-Kitāb Publication. [In Persian]
- Rāghib al-Aṣḥānī, Ḥusayn ibn Muḥammad. (1992). *Mufradāt fī Gharīb al-Qur'ān*. Edited by Ṣafwān 'Adnān. 6th ed. Damascus: Dār al-'Ilm al-Shāmiyyah Publication. [In Arabic]
- Riḍā, Muḥammad Rashīd. (1994). *Tafsīr al-Qur'ān al-Ḥakīm, known as Tafsīr al-Manār*. 1st ed. Beirut: Dār al-Ma'rifah Publication. [In Arabic]
- Sharīf Riḍā, Muḥammad ibn Ḥusayn. (1994). *Nahj al-Balāghah*. Edited by 'Azīzallāh 'Aṭṭārī. 1st ed. Qom: Nahj al-Balāghah Institute Publication. [In Persian]
- Shaykh Ḥurr 'Āmalī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1988). *Wasā'il al-Shī'ah*. Qom: Ahl al-Bayt (AS) Foundation Publication. [In Persian]
- Shokūrī, Abū al-Faḍl. (2015). *Political Jurisprudence of Islam*. 1st ed. Noora Publication.
- Ṣafīpūr, 'Abd al-Raḥīm. (2011). *Muntahā al-Arab fī al-Lughah al-'Arabiyyah*. Tehran: Ketābkhāneh Sanā'ī Publication. [In Persian]
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. (2011). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. 2nd ed. Beirut, Lebanon: Al-A'lamī Publication. [In Arabic]
- Ṭabrīsī, Faḍl ibn Ḥasan. (1992). *Tafsīr Jawāmi' al-Jāmi'*. 1st ed. Qom: Hawzah 'Ilmiyyah Qom, Management Center Publication. [In Persian]
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. (1987). *Translation of Tafsīr al-Mīzān*. Translated by Muḥammad Bāqir Mūsavī Hamadānī. 3rd ed. Tehran. [In Persian]
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. 1st ed. Beirut, Lebanon: Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī Publication. [In Arabic]
- Ṭabrīsī, Faḍl ibn Ḥasan. (1993). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. 3rd ed. Tehran: Nāṣir Khusraw Publication. [In Persian]
- Ṭayyib, Sayyid 'Abd al-Ḥusayn. (1999). *Aṭyab al-Bayān fī Tafsīr al-*

Qur'ān. 2nd ed. Tehran: Islāmī Publication. [In Persian]
Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. (2007). *Muqaddimah al-Adab*. 1st ed.
Tehran: Institute for Islamic Studies, University of Tehran
Publication. [In Persian]

استناد به این مقاله: غضنفری، علی، حسینی، مریم. (۱۴۰۴). راهکارهای قرآنی و روایی ایجاد تعادل بین تبری با مفهوم مدارا در جوامع چند فرهنگی. پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۶(۱۰)، ۳۷۷-۴۱۲. DOI: 10.22054/jcst.2025.86883.1239

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.